

Hajnády Zoltán

Tolsztoj az új évezred küszöbén

Hommage Tolsztoj halálának 90. évfordulójára

Korszerű-e még Tolsztoj a XXI. században, fogják-e olvasni a műveit az új évezredben? A kérdés azért is időszerű, mert már a mögöttünk hagyott században is feltűntek olyan vélemények, miszerint az író szeretet-tana, valamint a keresztény erkölcs és kultúra megreformálhatóságába vetett illúziói az utópiák körébe tartoznak. Nathalie Sarraute francia író nő véleménye szerint Tolsztoj egyik-másik műve túlságosan „lekerekített, nincs benne semmi rémisztő.”¹ Alberto Moravia is osztotta a *nouveau roman* képviselőjének a véleményét. Szerinte Tolsztoj művészetének „hellenisztikus szépsége és világossága” idegen a mai író izgalommal és nyugtalansággal terhes világától. Heinrich Böll úgy vélte a *Háború és béke* „mély drámaisággal átítatott történet, de túlságosan normálisan fejlődik be.”² A két világháborút, holokausztot átélt olvasó lelki szindrómája tükröződik ezekben a véleményekben, akik kétkedéssel fogadnak minden írói törekvést, amely megkísérli a kettéhasadt világ művészi szintézisét. Ellenkező vélemények is felhozhatók. Roger Martin du Gard: Tolsztoj műveiben mindig ott van „a nyugtalanító kérdés az élet értelméről.” Andre Maurois: „Már mindent megtalálunk nála, amit napjainkban újdonságként hirdetnek.”³ Heidegger *Lét és idő* című könyvében utal arra, hogy Tolsztojnál megtalálhatjuk az elidegenedés és a magány érzését, az egzisztenciális szorongást, a tudatalatti lelki folyamatok iránt tanúsított figyelmet. „Tolsztoj az *Iván Iljics halálában* ábrázolta a megrendülés és az »ember meghal« formula összeomlásának jelenségét.”⁴

Tolsztoj körül ma csend van. Dosztojevszkijnek mint a regény megújítójának nagyobb a művészi hatása. A Tolsztoj aktualitását firtató kérdések mégis anakronisztikusnak tűnnek. Osztrovszkij válaszát juttatja eszünkbe, amit Tolsztojnak mondott, amikor az elküldte neki a *Megfertőzött család* című komédiáját, azzal a nyomatékos kéréssel, hogy a soron következő színházi évadban feltétlenül mutassák be, mert a darab nagyon időszerű és a következő idényben már nem lenne akkora sikere, s elveszíti aktualitását. A *Kis Színház* igazgatója némi malíciával jegyezte meg: „attól félsz, hogy az emberek hamarosan nagyon megokosodnak?”⁵

Lehetséges, hogy az új évszázad olvasói másként értékelik majd Tolsztoj műveit, máshova helyezik a súlypontokat. Élni annyit tesz mint változni, s ez a törvény vonatkozik a műalkotások recepciójára is. A nyomtatott szöveg változatlan marad, befogadása, értelmezése szakadatlanul változik, s egyre kevésbé hasonlít arra, ahogyan a kortársak és az azt következő nemzedékek értékelték. Homérosz, Dante, Shakespeare egyetlen sorát sem úgy olvassuk, értelmezzük manapság, mint ahogyan a maguk korában. A jövő nemzedékét más eszményképek lelkesítik majd, másféle kódokat használnak azoknak az üzeneteknek a megfejtésére, amelyeket az írók műveikbe belerejtettek.

Tolsztoj művésze és erkölcsfilozófiájára az Evangéliumra épül. Az Evangélium kétezer év után sem veszítette el érvényét, föltehetően Tolsztoj tanítása is sokáig fennmarad. Jöhetnek századok, amelyek bizonyos hangsúlyeltolódásokat eredményezhetnek az életműben. A beköszöntő századnak Tolsztojra mint művészre és erkölcsfilozófusra egyaránt szüksége lesz, mert azok a problémák, amelyek a XIX. és a XX. századot izgatták, máig sem évültek el: a faj- és idegengyűlölet, az etnikai és vallásháborúk, a nemzetiségi és nyelvkérdés, a föld- és magántulajdon problémája, az állam és az egyház viszonya, a művészet és tudomány szerepe, a nőkérdés, a család és gyermeknevelés, az ipari civilizáció káros hatásai a környezetre stb.

Egy nagy művész életművébe nemcsak az írott és kinyomtatott alkotások tartoznak, hanem a szóbeli megnyilatkozások is. Az irodalomtörténésznek többnyire csak az előbbivel van dolga, azt tartja a kezében, utóbbi rekonstruálása és tanulmányozása fontos feladat. Az írott nyelv tekintélye azonban sokáig háttérbe szorította az orális kultúra mélyrétegeinek a vizsgálatát, amelyből a napló, a krónika, az önéletírás, az emlékirat kinőtt. Ezeket a műfajokat őszinte, bensőséges, a konvenciókat gyakran túllépő hangvétel jellemzi, amely ritkán fordul elő a publikálásra szánt szövegekben. Nemcsak az írók személyiségébe engednek bepillantani, hanem roppant fontos kortörténeti dokumentumok is. A korabeli társadalom viselkedésmódjának, ízlésvilágának, kultúrájának felbecsülhetetlen értékű forrásai.

Csehov egyszer sajnálkozva jegyezte meg Gorkijnak: „Nos, Goethe minden szavát lejegyezték, Tolsztoj gondolatai pedig elvesznek a levegőben. Ez barátságom, túrhetetlenül orosz vonás. Később észbe kapnak, emlékiratokat kezdenek írni – és összehazudnak mindent.”⁶ Tolsztoj szerint felesleges az embernek aggódnia amiatt, hogy értékes gondolatai elvesznek. Szókratész, Krisztus, Buddha egyetlen szót sem vetettek papírra, tanításuk mégis fennmaradt. Csehov agyála már csak amiatt sem bizonyult helytálló, mert Tolsztoj közvetlen környezetében kilencen vezettek rendszeresen naplót: felesége, leányai, gyermekeinek tanítói és titkárai. (Természetesen maga Tolsztoj is csaknem félévszázadon keresztül. Naplói 17 vaskos kötetre rúgnak.) Közülük is a legbuzgóbb Mako-

1 Nathalie Sarraute. *Conversation et sous-conversation. L'ère du soupçon*. Paris, 1964. 47.

2 Heinrich Böll. *Annäherungsversuch*. In: Leo Tolstoi. *Krieg und Frieden*. München, 1970. 1579.

3 Tamara Motiljova: Tolsztoj és századunk művészi útkeresései. In: *Szovjet Irodalom*, 1978/9. 148.

4 Martin Heidegger. *Lét és idő*. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely stb. Budapest, 1989. 435.

5 М. Горький. *Собрание сочинений*. Том 14. Москва, 1951. 281.

6 Л. Н. Толстой. *Собрание сочинений в 22 томах*. Москва, 1984. Том 17–18. 638.

vický Dušan, felvidéki származású, magyarul is hibátlanul beszélő szlovák orvos volt. *Tolsztojnál Jasznaja Poljanában* című naplója az író életének utolsó hat évéről (1904–1910) tudósít jegyzőkönyvszerű hitelességgel. Az orosz nyelvű változat 1979-ben jelent meg 200 ív terjedelemben, amelyből az Európa Könyvkiadó felkérésére Gerencsér Zsigmond válogatott és fordított a magyar olvasókör számára mintegy 30 ívnyi anyagot. A válogató különös figyelmet szentelt a napló magyar vonatkozású részleteire, amelyek jól szemléltetik, hogy Makovický a magyar kultúra közvetítői szerepére is vállalkozott Jasznaja Poljanában. (Lásd a *Magyar Szó* 1906 karácsonyi számának körkérdését: „A külföld és a magyar kultúra” vagy a *Magyar Hírlap* 1908. novemberi ankétját: „Mit tud Ön Magyarországról?” stb.) A feljegyzések szinte pillanatfelvételi hatnak. A naplóban egymás mellett sorjáznak a századforduló nagy eseményei (a japán–orosz háború, az 1905-ös forradalom stb.) és a Tolsztoj-ház hétköznapi életének intimitásai, anélkül hogy szerzőjük beleesne a törpék hibájába, akik folyton beleütik az orrukat a szellemóriások életének testi részleteibe.

Puskin előtt a szóbeli közlés az írásbeliség normáihoz igazodott, úgy beszéltek, ahogyan írtak. Puskin után az írók igyekeztek úgy írni, ahogyan beszélnek. Tolsztoj korában az orosz nyelv írott és beszélt változatának a különbsége már eltűnőben volt. Makovický számtalan naplófeljegyzése mégis arról tanúskodik, hogy hiába jegyezte le azon melegében Tolsztoj szavait, a leírt mondatok szakadékot vágnak a szem és a fül, a vizuális és az auditív jelrendszer közé. A grafikus betűk képtelenek visszaadni a világra csodálkozásból fakadó személyes ámulatot és meglepetést, melyek Tolsztoj szavaiból áradtak. A grafikus rögzítés során az élőbeszéd megmerevedik, kihűl, mumifikálódik. Amikor Makovický esténként a szobájában elővette az aznap titokban kis kartonlapokra írt emlékeztető cédulákat és megpróbálta rekonstruálni a párbeszédet, azt tapasztalta, képtelen úgy életre kelteni az *ex abrupto* kiejtett szavakat, hogy azok visszaadják az intonáció hevét, a szituáció sodró erejét, a hang és a fül eleven kapcsolatát. Makovický ilyenkor becsületes fültanúként és írnokként figyelmezteti az olvasót: „Tolsztoj így nem beszél, ahogy én lejegyzem. Tömören, erőteljesen, egyetlen felesleges szó nélkül fejezi ki magát; a szavak nála összhangban vannak a mondanivalóval. Senki nem beszél ilyen szemléletesen, mint ő. (1904. december 25)”⁷ Makovický kitűnő megfigyelő volt, jóllehet nem rendelkezett Eckermann műveltségével és kifinomult stílusával, az esetek többségében mégis sikerült érzékletesen visszaadnia a beszélgetőtársak gesztusát, arckifejezését, hangjuk csengését, vagyis az *artikulált élő szót*, amely az írott szövegnél mélyebbre, a szöveg alatti textusba, a *sublinguába* hatol, ezáltal a lélek rezdüléseit árnyaltabban adja vissza. (Erre a hatásra egyébként a fordító is törekedett.)

7 Литературное наследство. У Толстого (1904–1910). „Яснополяские записки” Д. П. Маковицкого. Москва, 1979. Кн. 1. 69.

Kik látogattak Jasznaja Poljanába és miről folyt a beszélgetés Tolsztoj életének utolsó éveiben? Mind az orosz, mind a külföldi neves vendégek áradata kiapadhatatlan volt: Leroy-Beaulieu francia történész, Charles Sareola belgiumi professzor-lapszerkesztő, Tokutomi japán író, Aymler Maude Tolsztoj angol fordítója, Ilja Mecsnyikov Nobel-díjas orvos-biológus, Tomas Masaryk író-politikus (később Csehszlovákia egyik megalapítója és elnöke), Mejerhold avantgardista színházi rendező, Leonyid Andrejev és Korolenko írók, Nyesztyerov és Repin festők, Paolo Trubeckoj szobrász, Tanyejev, Goldenvejzer és Wanda Landowska zongoraművészek, Serényi Gusztáv a Budapesti Hírlap munkatársa stb. Szép számmal akadtak vándor zarándokok és névtelen kéregetők. Naponta zsákszámra hozták a postát: könyveket, kéziratokat, leveleket. (Tolsztoj levelezése 31 kötetre rúg.)

Milyen öregkori Tolsztoj-kép rajzolódik ki ezekből a mozaikszerűen egymás mellé rakott naplórészletekből? Rendkívül ellentmondásos, olyan amilyen Tolsztoj egész életében volt. Ez természetes is, hiszen szerinte az ember élete a folyó változékonyságához hasonlít, amely eredetétől a torkolatáig ugyanazt a nevet viseli, még sincs két pontja, amelyik teljesen azonos lenne. Ugyanígy az emberi jellem is „folyékony”, vagyis „ugyanaz az ember egyszer gazfickó, másszor angyal, bölcs vagy félkegyelmű, hol vasgyúró, hol pedig a leggyengébb teremtes”. Tolsztojt nem lehet gyónásai, naplói és a róla készült visszaemlékezések alapján megítélni, mert őszinteségében gyakran sötét képet festett magáról. „A memoárok olvasója gyakran úgy érezheti, hogy Lev Nyikolajevics környezete különb, mint ő maga; csakhogy ez nem igaz, a látszatot az kelti csupán, hogy amazok önismerete, lelkiismerete igénytelenebb mint az övé, a szó egyenes, teljes értelmében.”⁸ E minden iránt érdeklődő *univerzális génusz* életműve 90 kötetet fog át (3000 ív, 50 000 oldal terjedelemben),⁹ amely mennyiségben minőségben legfeljebb Goethe 143 kötetes weimari kiadásához mérhető. A mű extenzitásának lenyűgöző intenzitás felel meg. Az emberismeret ilyen mélységét és a világszemlélet ilyen tágasságát csak a vallásos bölcselőknél lehetett eddig tapasztalni. Még senkinek sem sikerült egyetlen képletbe foglalnia a tolsztoji univerzum lényegét.¹⁰ Tolsztojban a falusi Oroszország, a nemzeti lét, Moszkva

8 V. Sklovskij: Tolsztoj. Fordította: Soproni András, Moszkva–Budapest, 1978. 69.

9 Sajnos, Tolsztoj összes műveinek 90 kötetes kiadása (Moszkva–Leningrád 1928–1959) mind az Országos Széchényi, mind a Debreceni Egyetemi Könyvtárban foghíjasan található meg.

10 A *tolsztojanizmus* leegyszerűsítő kifejezés. Tolsztoj 1897 decemberében, Makovický első látogatásakor a következőket jegyezte fel naplójába: „Dušannal beszélgettem. Az kérdezte: mivel önkéntelenül magyarországi képviselőmmé vált, miként cselekedjék? Én örömmel felhasználtam az alkalmat, és megmondtam neki – tisztáztam önmagam előtt is –, hogy tolsztojanizmusról beszélni, az én vezetésemre várni, tőlem kérni döntést bizonyos kérdésekben: súlyos és durva hiba. Nincs semmiféle tolsztojanizmus...” (Tolsztojnál Jasznaja Poljanában. Dušan Makovický naplója. Válogatta, fordította és jegyzetekkel ellátta Gerencsér Zsigmond. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999. 515.)

génusza öltött testet, Dosztojevszkijben az európaiasodott főváros, Pétervár génusza testesült meg. Tolsztojban a „föld szelleme” szólalt meg, az emberben a természeti embert ragadta meg. Visszatért az ősi orosz vizuális-empirikus kultúrához: a látvány, a hangok, a szagok leírásához. A tolsztoji hősök úgy csodálkoznak a világra, mint a teremtés első napján. Ez a teljes értékű pillantás olyan, mint a gyermekeké, nem kérdez, csak megragad. A szokatlan nézőpont új megvilágításba helyezi a megszokottat, kimozdítja az olvasót a beidegződött automatizmusból. A friss szem ugyanazt nézi, amit mindenki lát, de észrevesz valamit, amit eddig senki sem látott meg. A naiv nézőpontból az élet visszásságai azonnal lelepleződnek. Tolsztoj hősei kifelé néznek mint a természeti emberek, Dosztojevszkijé befelé, önmagukba mélyednek, a belső szellemi lényegre összpontosítanak. Tolsztoj olyan élettel teli, erőből duzzadó szereplőkkel ismeret meg, akik teljes értékű életet élnek. Körülöttük és bennük az élet a maga bujaságában tenyészik, s végül fölébe kerekedik a gyötrő kérdésnek: mit ér egyáltalán az élet? Számukra nem annyira a világ megértése, mint a megélése a fontos. Dosztojevszkij hősei ezzel szemben nem érik be a létezés tudatával, folyton a „végső kérdéseken” töprengenek, amelyek megoldása nélkül az élet sem lehetséges számukra. Tolsztojnál a vidéki életforma olyan életerős, egészséges típusokat formált, amelyek különböznek Dosztojevszkij tudathasadásos városlakóitól, akik nem a népi őstalajból, hanem Pétervár urbánus szellemiségének légköréből táplálkoznak. Tolsztoj miszticizmustól mentes materializmusa, hőseinek földhözragadt anyagisága, Dosztojevszkij hőseinek grandiózus metafizikája, magas hőfokú intellektuális-spirituális szellemisége mégis ugyanarról szól: az embernek szenvedés árán kell megtapasztalnia a földi életet az isteni léttől elválasztó határ áttörhetetlenségét, ami nem annyira lélektani, mint inkább metafizikai felismerés. Ez a kérdés már a görögöket is foglalkoztatta, de csak a kereszténység találta meg a megoldást Krisztus, az *istenember* személyében, aki egyesíti magában az isteni és az emberi vonásokat. Az orosz *teurgikus* írókat az *emberisten* problémája foglalkoztatta: az ember meistenesülése, *divinatio*ja. Regényhőseik alapélménye egyformán létélmény, azzal a különbséggel, hogy a tolsztoji alakok alapvetően létérzékelők, a Dosztojevszkij-hősök létre kérdezők. Tolsztoj módszere az intuitív szintézis, Dosztojevszkijé az analízis. Az ész általában az analitikai megközelítést fogadja el és a bonyolult dolgokat alkotóelemeire bontja, az intuíció viszont a tárgyat mint egészet ragadja meg és közvetlenül a lényegi természetébe hatol be. Mindkét művészi módszerrel az élet olyan mélysége és igazsága tárulkozik fel, amely a kognitív filozófia számára hozzáférhetetlen.

Az orosz regény stílusa máig nem hült ki, nem merevedett meg, örzi léttelítettséget. A bizánci lelkeség és az athoszi misztika tüze hevíti. Vaszilij Rozanov nem túlzott, amikor ezt írta: „Oroszország legzseniálisabb alkotása az irodalom volt. Sem hitünk, sem egyházunk, sem államunk nem volt olyan zseniális, kifejező, erős. Az orosz irodalom – mindössze egy évszázados léte ellenére – a tö-

kéletes egyetemesség rangjára emelkedett. Szépségben és értékben nem marad el egyetlen nemzet irodalmától sem, beleértve a görögöket és Homéroszukat, az olaszokat és Dantéjukat, az angolokat és Shakespeare-jüket, és végül nem marad el a zsidóktól, Szentírásuktól és »hieratikus pergamenjeiktől« sem.”¹¹

Idén emlékezünk meg Lev Tolsztoj halálának 90. évfordulójáról. Méltóképpen úgy, ha törlesztjük adósságunkat: le- vagy újrafordítjuk és kiadjuk naplóit, leveleit, vallási és publicisztikai jellegű, eddig magyarul meg nem jelent írásait (*Az Evangélium rövid foglalata, A vallási türelemről, Olvasókör, Mindennapra, Az életről* stb.), amelyeket Tolsztoj olykor nagyobbra becsült szépirodalmi műveinél is. Emlékeztetünk Mecsnyikovnak mondott szavaira: „szépirói munkáinak annyi a szerepe, mint a mutatóujjhoz előtt ugráló bohócé: igazi munkásságára, valláserkölcsei tanítására hívják fel a figyelmet.”¹²

Tolsztoj körül ma, halála után 90 évvel, csend van. Ezt a csendet törte meg a most bírálat alá vont Makovický napló megjelentetése, amely a róla szóló gazdag memoár-naplóirodalom szerves része.

11 B. B. Розанов. Сочинения. Москва, 1990. 463–464.

12 Tolsztojnál Jasznaja Poljanában. I. m. 360.